خطرات کاهش جمعیت از دیدگاه اسلام

اعظم سادات نریمانی[1]

چکیده

کاهش جمعیت در جوامع اسلامی به‌عنوان پدیده‌ای چند بعدی ، پیامد های عمیق و گسترده‌ای در ابعاد دینی ، فرهنگی ، اقتصادی و اجتماعی برجای گذاشته است. این روند نه تنها موجب تضعیف بنیان امت اسلامی شده ، بلکه هویت دینی و فرهنگی جوامع اسلامی را با تهدید مواجه ساخته و انتقال ارزش های اسلامی به نسل‌های آینده را با چالش روبه‌رو کرده است. همچنین، گسترش فردگرایی ، کاهش فرزند آوری و کوچک شدن خانواده ها باعث تضعیف پیوند های خانوادگی و مسئولیت پذیری جمعی شده است.این پژوهش با هدف بررسی پیامد های کاهش جمعیت برجوامع اسلامی انجام شده و از نظر هدف ، کاربردی و از حیث روش، توصیفی-تحلیلی است. داده‌های تحقیق به شیوه‌ی کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند.یافته‌ها نشان می‌دهد که کاهش جمعیت در جوامع اسلامی به تضعیف امت اسلامی، تهدید هویت دینی و فرهنگی، آسیب به اقتصاد اسلامی، و گسترش چالش‌های اجتماعی و اخلاقی منجر می‌شود.

کلید واژه ها: اسلام، جمعیت، کاهش جمعیت

۱.دانش اموخته سطح ۲ مدرسه نرجس خاتون
5820560an@gmail.com

مقدمه

جمعیت به عنوان یکی از ارکان اصلی جوامع بشری ، نقش تعیین کننده ای در پیشرفت امنیت و پایداری فرهنگی ، اقتصادی کشورها دارد ؛ در چند دهه اخیر روند کاهش نرخ زاد و ولد به یکی از چالش های اساسی بسیاری از کشورها تبدیل شده است که پیامدهای آن در حوزه های اجتماعی ،اقتصادی و فرهنگی کاملا مشهود است . جوامع اسلامی نیز از این مسئله مستثنی نیستند و کاهش جمعیت می تواند تهدید جدی برای آینده آنان باشد با توجه به اهمیت این موضوع بررسی آن را از دیدگاه اسلام که نظامی جامع برای تنظیم روابط اجتماعی ارائه می دهد ، ضروری می دانیم از دیدگاه اسلام فرزند آوری و تکثیر نسل از ارزش های بنیادی است که در آیات و روایات متعدد بر آن تاکید شده است. پیامبر اکرم در حدیثی معروف می فرماید : «با زنان مهربان و فرزند آور ازدواج کن چرا که من در روز قیامت به کثرت شما افتخار می کنم.»این حدیث نشان دهنده جایگاه مهم تکثیر نسل در نگاه اسلام است ؛ فقهای شیعه و اهل سنت نیز به استناد به این روایت و دیگر نصوص دینی افزایش جمعیت را امری مستحب و در برخی شرایط حتی واجب تلقی کرده اند.در این نوشتار این سوال مطرح می‌شود که از دیدگاه اسلام خطرات کاهش جمعیت چیست و چه تاثیراتی در آینده جوامع اسلامی خواهد داشت؟با توجه به پیامدهای گسترده کاهش جمعیت بررسی این پدیده می تواند به روشن شدن احکام مرتبط با فرزند آوری تنظیم خانواده و سیاست های جمعیتی کمک کند و راهکارهای متناسب با اصول اسلامی ارائه دهد. دراین بخش به بررسی مطالعات و تحقیقات پیشین در مورد خطرات کاهش جمعیت و آثار آن پرداخته می‌شود که مقالات و کتاب‌های زیادی در این مورد نوشته شده است؛ازجمله رسالۀ نکاحیه،نوشته علامه سید محمدحسین حسینی که این کتاب به بررسی مسئله کنترل جمعیت از دیدگاه اسلام و قرآن می پردازد و سیاست های کاهش جمعیت را که توسط استکبار جهانی برای تضعیف مسلمانان اجرا میشود،نقد می‌کند. و کتاب ایران!جوان بمان! نوشته محسن عباسی ولدی؛که این کتاب به موضوع افزایش جمعیت در ایران و اهمیت فرزندآوری از دیدگاه‌های مختلف می‌پردازد.و با هدف فرهنگ‌سازی برای افزایش فرزندآوری و بررسی مسائل مرتبط با آن، به صورت پرسش و پاسخ نوشته شده است. تفاوت این مقاله با منابع مذکور این است که در این منابع اهمیت فرزندآوری و سیاست های کاهش جمعیت بررسی شده است؛ ولی در این مقاله فقط به بررسی دیدگاه اسلام در مورد کاهش جمعیت و امور مرتبط به آن و اثرات آن برجامعه پرداخته شود.

مفهوم شناسی

۱.جمعیت

لغوی: در لغت‌نامه دهخدا، «جمعیت» به معنای «مردم بسیار که در جایی گرد آیند» آمده است[۱].

اصطلاحی (جمعیت‌شناسی): به‌صورت تخصصی به مجموعه‌ای از افراد انسانی مقیم در یک ناحیه جغرافیایی مشخص گفته می‌شود[۲].

۲. جامعه‌شناسی

در اصطلاح: جامعه‌شناسی [۳]به‌صورت گسترده به‌معنای «مطالعه علمی رفتارها و تعاملات انسانی در قالب گروه‌ها و ساختارهای اجتماعی» است.«جامعه‌شناسی عبارت است از مطالعه علمی تعامل انسان‌ها و مجموعه آگاهی‌های مربوط به تعامل انسان‌ها...[۴]» .

در اصطلاحنامه‌ی جامعه‌شناسی ، این رشته چنین تعریف شده است:

«مطالعه، سازمان‌دهی و نظام‌مندسازی واژگان دقیق علمی که بیان‌کننده مفاهیم جامعه‌شناسی هستند، با تأکید بر روابط معنایی، رده‌ای و سلسله‌مراتب میان مفاهیم برای نمایه‌سازی علمی»[۵]

از منظر اسلام : در آموزه‌های اسلامی ، جمعیت دارای اهمیت زیادی است. قرآن کریم می‌فرماید:

« اللَّهُ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَکُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَکُمْ وَرَزَقَکُم مِّنَ الطَّیِّبَاتِ[۶]»

(که اشاره به خدا و کرامت انسان و فراهم سازی بستر زندگی دارد.)

در رابطه با اسیبها و خطرات کاهش جمعیت می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱–تهدید هویت دینی و کاهش جمعیت

کاهش جمعیت در جوامع اسلامی ، تنها یک مسأله جمعیتی و اقتصادی نیست ، بلکه در بلند مدت می‌تواند تهدیدی جدی برای هویت دینی و فرهنگی امت اسلامی باشد. زیرا هویت دینی و فرهنگی ، در بستر جامعه زنده ، پویا و متکثر حفظ و منتقل می‌شود. وقتی ساختار جمعیتی دچار اختلال شود ، زمینه‌ی انتقال

---

[۱]. «جمعیت»، لغت‌نامه دهخدا، جلد ۶، ص ۷۴.

[۲]. سامع سردرودی؛ محمد «تعریف جمعیت در جمعیت‌شناسی»، جزوه جمعیت‌شناسی ،وب‌سایت MSames.blogfa

[۳]. Sociology

[۴]. راسخون، «جامعه‌شناسی چیست؟»، https://rasekhoon.net /

[۵]. Booth, B. & Blair, M. (مترجم مهوش معترف)، اصطلاحنامه جامعه‌شناسی، ص۷۵.

[۶]غافر ، آیه ۶۴۲

ارزش‌ها ، فرهنگ اسلامی ، زبان دینی ، و آموزه های شریعت کاهش می‌یابد. کاهش جمعیت فعال باعث افت تولید علمی ، رسانه‌ای ، فرهنگی و دینی متناسب با نیاز های جامعه می‌شود زمینه برای سلطه محتوای غیربومی و ضد فرهنگی فراهم می‌شود. مدارس ، حوزه‌ها ، مساجد و مراکز فرهنگی در نبود نسل جوان مخاطب و نیروی انسانی متخصص با رکود یا تعطیلی مواجه می‌شوند.

۱–۱– کاهش جمعیت از دیدگاه اسلام

در منابع اسلامی ، نسبت به ازدواج و عوامل زمینه ساز آن ستایش و ترغیب ، و کاهش جمعیت مذمت شده است. قرآن کریم ، همسر را مایه آرامش[۱]، زینت[۲] و صیانت[۳] و فرزند را مایه سرور و چشم روشنی[۴] ، زینت زندگی و مددکار انسان می‌داند. زندگی مشترک عامل نشاط و انبساط، و انس و الفت و آرامش روحی و خانوادگی است. هم چنین همسر به عنوان مددکار و پشتوانه خصوصا در دوران سالمندی و عامل امید و امنیت روانی است. بنابر این ، همه مؤلفه های سلامت روانی و معنوی ، یعنی آرامش ، صیانت ، نشاط و انبساط ، امید و امنیت روانی در کانون خانواده و در جمع صمیمی همسر و فرزندان تحقق می‌یابد. امام سجاد (ع) می‌فرماید : « من سعاده الرجل ان یکون له ولد یستعین بهم. از سعادت مرد، داشتن فرزندانی است که کمک کار او باشند[۵] » (کلینی با سند متّصل خود، از جابر بن عبدالله انصاری روایت نموده که او گفت : ما در حضور رسول خدا (ص) بودیم که فرمود : «إنَّ خَیْرَ نسَائِکُمُ الْوَلُودُ الْوَدُودُ الْعَفِیفَةُ.... » (بهترین زنان شما کسی است که زیاد بچّه بزاید ، و زیاد شوهرش را دوست داشته باشد ، و با عفّت باشد...[۶]) و ازدواج با زن عاقر (نازا) کراهت دارد.

۱–۲– کاهش نسل مؤمن، تهدیدی برای بقای دین

اسلام بر تکثیر نسل مؤمن و دیندار تأکید زیادی دارد ، زیرا جمعیت مؤمن ، پشتوانه دین و فرهنگ الهی است. در حدیثی معروف پیامبر اسلام (ص) می‌فرمایند: «تَناکَحوا تَناسَلوا فَإنّی مُباهٍ بِکُمُ الأُمَمَ یَومَ القِیامَةِ»[۷]

---

[۱] قرآن، اسراء ، آیه ۶

[۲] همان، روم ، آیه ۲۱

[۳] بقره ، آیه ۱۸۷

[۴] فرقان، آیه ۷۴

[۵] کلینی،کافی،ج ۶،ص ۲

[۶] الوسائل ، اباب ۶، من ابواب مقدمات النکاح، حدیث ۲،ج ۱۴، ص ۱۴

[۷] سنن ابن ماجد ، ج ۱ ، ص ۵۹۵

(ازدواج کنید و فرزند بیاورید، که من به کثرت شما در روز قیامت بر امت‌ها مباهات می‌کنم.) کاهش جمعیت ، سبب کاهش تعداد مسلمانان و در نهایت تضعیف حضور و نفوذ فرهنگ اسلامی در جهان می‌شود[1].

۱–۳– ضعف در انتقال هویت دینی به نسل‌های بعد

کودکان و جوانان حاملان آینده دین‌اند. کاهش تعداد نسل جوان و مؤمن ، به‌معنای ضعف درانتقال تعالیم اسلامی به نسل آینده است. قرآن کریم می‌فرماید :«یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَکُمْ وَأَهْلِیکُمْ نَارًا»[2] (ای کسانی که ایمان آورده‌اید ! خود و خانواده‌تان را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ هاست نگه دارید.این آیه مسئولیت تربیت دینی خانواده را بر عهده والدین می‌گذارد. کاهش جمعیت ، به معنای کاهش بسترهای انتقال این تربیت است[3].

۱–۴–حاکمیت سبک زندگی غیردینی

کاهش جمعیت در جوامع اسلامی در حالی رخ می‌دهد که کشورهای غیراسلامی، با ابزار رسانه، مهاجرت فرهنگی، و تحمیل سبک زندگی غربی، در حال تضعیف هویت اسلامی‌اند. جمعیت کمتر یعنی مقاومت کمتر. با کم شدن خانواده‌های متدین و افزایش جمعیت سالخورده و منفعل، زمینه برای نفوذ سبک‌های زندگی غیردینی فراهم می‌شود. فرهنگی که در آن دین به حاشیه می‌رود[4]. قرآن می‌فرماید:« وَأَنزَلْنَا إِلَیْکَ الْکِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیْهِ مِنَ الْکِتَابِ وَمُهَیْمِنًا عَلَیْهِ.. »[5](ما این کتاب (قرآن) را به حق بر تو نازل کردیم ، در حالی که تصدیق‌کننده و نگهبان کتاب‌های پیشین است...)
اسلام باید نقش «مهیمن» داشته باشد، اما کاهش حضور جمعیت مؤمن در جامعه، میدان را برای سیطره فرهنگ‌های دیگر باز می‌کند.

۲– تضعیف اقتصاد اسلامی و معیشت مسلمانان

۲–۱– کاهش نیروی کار مؤمن و متخصص

در نظام اسلامی، نیروی انسانی متعهد ، موتور محرکه توسعه اقتصادی است. کاهش جمعیت ، به‌ویژه

---

[1]. رشاد، علی‌اکبر، سیاست‌های جمعیتی از منظر اسلام، صص ۱۳۶-۱۲۵.
[2] تحریم ، آیه ۶
[3]. طاهری، حبیب‌الله، تحدید نسل از دیدگاه فقه و حقوق اسلامی،صص ۵۰-۳۰.
[4]. سبحانی‌نیا، محمد، جمعیت و چالش‌های فرهنگی–اجتماعی آن ، ۱۳۹۳، ص ۵۸–۶۴
[5]مائده ، آیه ۴۸

۴–۶– کاهش نسل حامل ارزش‌ها

کاهش جمعیت به معنای کاهش نسل‌هایی است که تربیت شده در بستر خانواده دینی و ملی هستند. این فرزندان در آینده مسئول حفظ ، دفاع و ترویج این ارزش‌ها هستند. وقتی نسل جدیدی شکل نگیرد یا کم تعداد باشد ، یک وقفه در انتقال طبیعی ارزش های دینی به وجود می‌آید.

۵–۶– تضعیف آموزش غیررسمی

بیشتر آموزه های دینی نه از طریق نظام رسمی آموزشی ، بلکه در بستر خانواده و جامعه منتقل می‌شود ؛ مانند رفتار والدین ، حضور در مناسبت‌های دینی (نماز جماعت ، روزه، محرم و رمضان ، عید فطر و قربان ، ...) ، شنیدن داستان انبیا ، ائمه و شهدا ، آموزش اخلاق اسلامی و سبک زندگی. با کاهش فرزندان ، این آموزش‌ها کمرنگ تر می‌شود[۱].

۶–۶– فروپاشی تدریجی هویت جمعی

هویت دینی و ملی مسلمانان به‌واسطه احساس تعلق به امت اسلامی ، به نهاد خانواده و جامعه مذهبی گره خورده است. اما با کوچک شدن خانواده‌ها و کم‌رنگ شدن حضور جمعی مسلمانان (در مساجد ، مناسبت‌ها ، جهاد ، اربعین و...) ، به‌تدریج این « حس تعلق » نیز فروکش می‌کند و فردگرایی ، رفاه طلبی و سکولاریسم جای آن را می‌گیرد[۲].

۷–۶–کمبود نیروی انسانی متخصص در حوزه فرهنگ

مراکز علمی ، پژوهشی و فرهنگی برای توسعه و حفظ تمدن نیاز به نیروی انسانی دارند. کاهش جمعیت باعث می‌شود این مراکز نتوانند نیرو های متخصص تربیت کنند و مجبور شوند برای پر کردن این خلأ ، از کشورهای دیگر کمک بگیرند.نمونه : وابستگی به کارشناسان غربی برای حفاظت میراث فرهنگی ، مشاوران رسانه‌ای خارجی ، یا حتی مربیان هنری از کشورهای دیگر. کاهش جمعیت با ایجاد گسست نسلی و کاهش پایه تربیت نیروی انسانی ، به‌طور مستقیم به کمبود نیروی متخصص در حوزه فرهنگ منجر می‌شود[۳]. این کمبود، چرخه انتقال دانش و مهارت های فرهنگی (به‌ویژه دانش‌های ضمنی و سنتی) را مختل کرده ، کیفیت و نوآوری تولیدات فرهنگی را کاهش داده و حفاظت از میراث فرهنگی را به‌خطر می‌اندازد. در نتیجه ، ظرفیت تولید قدرت نرم از طریق جذابیت فرهنگی به شدت تضعیف می‌شود. مقابله با این چالش نیازمند

---

[۱]. صالحی، ناصر، نقش آموزش غیررسمی در جامعه اسلامی، ص ۷۸–۸۵.

[۲]. حسین، چالش‌های هویت ملی در ایران معاصر، ص ۱۲۳–۱۳۰

[۳]. حسینی، رضا، چالش‌های نیروی انسانی در بخش فرهنگ و هنر، ص ۱۱۰–۱۱۵

سیاست‌گذاری فعال در زمینه جذب ، تربیت و حفظ استعدادهای فرهنگی و به‌کارگیری راهکارهای نوین مانند دیجیتالی سازی و جذب مهاجر متخصص است[1].

۸–۶– کاهش قدرت نرم

قدرت فرهنگی ـ تمدنی یک کشور، بخشی از قدرت نرم آن است که باعث نفوذ بین‌المللی می‌شود. کاهش جمعیت باعث می‌شود کشور نتواند محصولات فرهنگی، علمی و دینی خود را به بیرون صادر کند و به‌مرور از رقابت تمدنی عقب بماند. کاهش جمعیت به‌طور غیرمستقیم و در بلندمدت می‌تواند قدرت نرم یک کشور را با تضعیف پایه‌های اقتصادی، کاهش نفوذ فرهنگی و تغییر ادراک بین‌المللی به‌سوی کشوری با آینده‌ای نامطمئن، تحت تأثیر قرار دهد. با این حال، این اثرات اجتناب‌ناپذیر نیستند. [2]کشورها می‌توانند با سرمایه‌گذاری در آموزش، نوآوری، جذب مهاجران ماهر و دیپلماسی عمومی هوشمند، منابع قدرت نرم خود را حتی در شرایط کاهش جمعیت حفظ یا تقویت کنند. تمرکز باید بر ارتقای کیفیت منابع انسانی و سیاست‌گذاری فعال باشد[3].

نتیجه گیری

کاهش جمعیت در جوامع اسلامی ، صرفاً یک پدیده جمعیتی یا اقتصادی نیست ، بلکه بحران در جوامع با پیامدهای فرهنگی ، اجتماعی ، اخلاقی و اعتقادی است. از منظر آموزه‌های اسلامی ، این روند منجر به تضعیف هویت دینی و فرهنگی امت اسلامی می‌شود ، چرا که انتقال ارزش‌ها و باورهای دینی در خانواده‌های گسترده و نسل‌های پیوسته معنا می‌یابد.از سوی دیگر ، اقتصاد اسلامی و معیشت مسلمانان نیز از این بحران تأثیر می‌پذیرد ؛ زیرا نیروی کار جوان ، پویایی اقتصادی و ساختار حمایتی سالمندان با کاهش جمعیت آسیب می‌بیند. همچنین ، ضعف در نیروی انسانی مؤمن و کارآمد ، توسعه پایدار امت اسلامی را تهدید می‌کند.در بعد اجتماعی و اخلاقی ، کاهش جمعیت زمینه ساز تضعیف خانواده ، افزایش فردگرایی ، تأخیر در ازدواج ، فروپاشی روابط خویشاوندی و بی‌ثباتی در نظام تربیتی می‌شود. این موارد به مرور، ریشه‌های پیوند اجتماعی و دینی را سست می‌کند. اسلام با تأکید بر اهمیت خانواده، فرزندآوری ، صله رحم ، مسئولیت پذیری اجتماعی و ساختار جمع‌گرا ، راهکارهایی برای مقابله با این بحران ارائه می‌دهد. بنابراین ، حفظ و تقویت جمعیت در جوامع اسلامی نه تنها یک ضرورت اقتصادی ، بلکه یک وظیفه دینی و تمدنی برای صیانت از امت اسلامی و ارزش‌های آن است.

---

[1]سازمان ملی جوانان و مرکز آمار ایران، *تحلیل تأثیر کاهش نرخ رشد جمعیت بر بازار کار و بخش‌های فرهنگی۴۷

[2]. حسینی، علی، رویکردهای نوین قدرت نرم در جهان معاصر، ص ۹۸–۱۰۵.

[3]ملک زاده ، محمد،قدرت نرم در روابط بین الملل،انتشارات سمت ، ۱۳۹۰ .

منابع

*قرآن کریم ، ترجمه مکارم شیرازی.

* نهج البلاغه ،ترجمه علی دشتی.

کتب فارسی

۱. اراکی، محسن، **فقه نظام اقتصادی اسلام**، نشر مصابیح‌الهدی، قم، ۱۳۹۴.

۲. باقری، حسین، **فرهنگ و هویت ملی در برابر جهانی‌شدن**، تهران: نشر سمت، ۱۳۹۴.

۳. پرتوی،اصغر، چالش‌های هویت ملی در ایران معاصر، تهران: نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۷.

۴. تمنا ، سعید ، **مبانی جمعیت‌شناسی** ، ج ۵

۵. حسینی، رضا، **چالش‌های نیروی انسانی در بخش فرهنگ و هنر**، تهران: نشر فرهنگ معاصر، ۱۳۹۷.

۶. حسینی، علی، **رویکردهای نوین قدرت نرم در جهان معاصر**، تهران: نشر سمت، ۱۳۹۸.

۷. دهخدا ، علی اکبر، **لغت نامه** ، تهران ، انتشارات روزنه ، بی چا ، ۱۳۷۳

۸. رشاد، علی‌اکبر، **سیاست‌های جمعیتی از منظر اسلام**، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۴.

۹. رضایی، محمدحسین، **هویت ملی و چالش‌های آن در ایران معاصر**، تهران: نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۶.

۱۰. صالحی، ناصر، نقش آموزش غیررسمی در جامعه اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲.

۱۱. طهرانی، سیدمحمد حسین،**کاهش جمعیت ،ضربه ای سهمگین بر پیکرمسلمین** ،سال تالیف ۱۴۱۵ق.

۱۲. غلامعلی افروز، **روان‌شناسی تربیتی خانواده**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.

۱۳. قائمی، علی، **خانواده و مسئولیت‌پذیری فرزندان**، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۸۵.

۱۴. کاظمی، احمد، **فرهنگ و توسعه پایدار در ایران**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.

۱۵. گارودی،روژه **زنان چگونه به قدرت می‌رسند**؟ ترجمه امان‌الله ترجمان، تهران، پرسشکوه؛ ۱۹۹۹.

۱۶. مک کبین ، ببل ، **تاملی درباره خانواده تک فرزندی** ، سیاحت غرب ، ۱۳۸۴.

۱۷. مهوش معترف. (مترجم)، **Booth, B. & Blair, M** اصطلاحنامه جامعه‌شناسی، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، چاپ اول، ۱۳۸۲.

کتب عربی

۱۸. بروجردی،سیدحسین ، **جامع أحادیث الشیعهٔ فی أحکام الشریعهٔ** ، ج ۲۰، انتشارات: المهر، ۱۳۸۰ش/۱۴۲۲ق.

۱۹. شیخ صدوق ، محمد بن علی ، **من لایحضره الفقیه** ، تصحیح علی‌اکبر غفاری ، قم ، دفتر انتشارات اسلامی ، چاپ دوم ، ۱۴۱۳ق ، ج۴ .

۲۰. کاشانی ، فیض ، **تفسیر صافی** ، ج ۱،تهران: انتشارات مکتبهٔ الصدر،۱۴۱۵ق.

۲۱. کلینی ، محمد بن یعقوب ، **اصول کافی** ، ج۲، تهران:دار الکتب الإسلامیهٔ،۱۴۰۷ق.

مقالات

۲۲. رحمت آبادی، اعظم و سوختانلو ،زهرا« **تحدید نسل شیعه؛ تهدید جامعه ایران (علل کاهش جمعیت و پیامدهای آن)** » معرفت سال بیست و دوم شهریور ۱۳۹۲ شماره ۱۸۹ «ویژه تغییرات جمعیتی».

۲۳. سبحانی‌نیا، محمد، «**جمعیت و چالش‌های فرهنگی–اجتماعی** آن»، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.

۲۴. صامعی نسب م، ترابی م. «**شاخص‌ها و سیاست‌های جمعیتی در ایران**». فصلنامه برداشت دوم. ۱۳۸۹ .

۲۵. طاهری، حبیب‌الله، ،«**تحدید نسل از دیدگاه فقه و حقوق**»، مجله مجتمع آموزش عالی قم، دوره ۱۲، (فروردین ۱۳۸۱).

۲۶. عباس‌زاده، روح‌الله، «**ابعاد اقتصادی جمعیت در فقه اسلامی**»، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۶.

۲۷. عزیزی، سید مجتبی ، «**تحلیل عوامل افزایش و کاهش جمعیت بر اساس آموزه‌های قرآن و حدیث**»، نشریه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده ، انتشار ۱۴۰۲

۲۸. فولادی ، محمد ، **نشریه معرفت پایگاه تسنیم (مصاحبه با آقای زیبایی نژاد ،)** ، اختصاصی پایگاه حوزه

۲۹. فولادی ، محمود ، «**تأملاتی درباره سیاست کنترل جمعیت**» ، آثار و پیامدها ، ۲۰۱۱

۳۰. موسوی، علی، «**جمعیت در آیینه فقه و اندیشه اسلامی**»، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۹۳.

۳۱. میری ، سید جواد ،« **جهانی‌شدن و هویت**» ، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی ، ۱۳۹۵.

سایت ها

۳۲. راسخون، «جامعه‌شناسی چیست؟«، https://rasekhoon.net/

۳۳. سامع سردرودی؛ محمد «تعریف جمعیت در جمعیت‌شناسی»، جزوه جمعیت‌شناسی ، وب‌سایت MSames.blogfa